

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

СМЕРЕКА БОГДАН ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 930.2:[94:35.071.5](477.83/.86)"15/17"

**ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА
ПРО ЗАСЕЛЕННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ
РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XVI–XVIII СТ.**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Капраль Мирон Миколайович,
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, Львівське відділення, керівник.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Мільчев Володимир Іванович,
ДВНЗ «Запорізький національний університет»,
історичний факультет, декан;

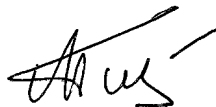
кандидат історичних наук, доцент
Смуток Ігор Іванович,
Дрогобицький державний педагогічний
університет ім. І. Франка, історичний факультет,
кафедра давньої історії України
та спеціальних історичних дисциплін, завідувач.

Захист відбудеться “29” грудня 2016 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.228.01 в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розісланий “28” листопада 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. О. Песчаный

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Ранньомодерний період в історії України здавна викликає прискіпливий інтерес з боку дослідників. Значна частина праць, присвячених цій епосі, стосується владних еліт (шляхти та козацької старшини), воєнних конфліктів, церковної історії (Берестейська унія) та соціально-економічного становища населення. Дещо менше історики звертають увагу на «людину у просторі». Так, проблематика колонізаційних рухів залишається недостатньо висвітленою, а перебіг власне ранньомодерного заселення досліджений, головним чином, для тих регіонів, де осаднича діяльність була особливо помітною (Північне Причорномор'я, Слобожанщина). Мало вивчено, незважаючи на зростаюче зацікавлення урбаністичними студіями, й процеси, пов'язані з розповсюдженням магдебурзького права, а також специфічні риси адміністративно-територіального устрою на українських землях.

Подібна тенденція притаманна і для Руського воєводства, створеного в 1434 р. на теренах колишніх Звенигородської, Галицької, Перемишльської та Холмської волостей Галицько-Волинського князівства, інкорпорованих у середині XIV ст. до Польського королівства. Особливості залюднення цієї території вже ставали об'єктом низки досліджень (І. К. Гладилевич, П. Домбковський, Ф. Персовський та ін.), однак у них науковці опиралися переважно на опублікований дипломатарій, акцентуючи увагу на пізньому середньовіччі, оскільки основний масив поселень тут з'явився саме впродовж XIV–XV ст. Проте, як відомо, нові міста й села закладалися й надалі (що розглянуто в роботах П. Сіреджука для Галицької землі, В. Інкіна та В. Пірка – для Перемишльської, А. Фастнахта – для Сяноцької). З упродовженням та функціонуванням польської адміністративної моделі спостерігалася також демографічна експансія із заходу, яка призвела до трансформації етноконфесійного обличчя регіону. Всі ці процеси теж потребують окремого дослідження.

Важливий для вивчення окреслених питань інформаційний потенціал акумулюють описово-статистичні джерела, які в лаконічній формі списків і таблиць відображають відомості про поселення, їхніх мешканців, інфраструктуру та власників. Деякі з цих документів мають також наративну частину, де подається не менш корисна для дослідника інформація – про зміст привілеїв на земельні володіння, перебіг маєткових конфліктів тощо.

Водночас вважати описово-статистичні джерела повністю достовірними теж неможливо. Недосконалість законодавчої бази та суб'єктивний фактор, що виявлявся у формі недоплат коштів, приховування справжнього розміру володінь, з яких стягувався податок, та інших надуживань, впливали на достовірність внесених даних. З іншого боку, така специфіка описово-статистичних документів є відображенням державного податкового

механізму, а отже, їх аналіз є важливим для розуміння фіскальної системи Польського королівства, з 1569 р. – частини Речі Посполитої.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою наукових планів Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України: «Соціокультурні та цивілізаційні трансформації в Західній Україні XVI–XX ст. у світлі актових, наративних та зображувальних джерел» (2012–2014 рр.; номер державної реєстрації 0112U003218) і «Писемні та зображувальні джерела XVI–XX ст. про модернізацію соціально-культурного та релігійного життя західноукраїнського регіону» (2015–2016 рр.; номер державної реєстрації 0114U006115).

Метою дослідження є з'ясування інформативності описово-статистичних джерел у контексті вивчення заселення та адміністративно-територіального устрою Львівської землі Руського воєводства в ранньомодерний час.

Досягненню поставленої мети підпорядковані такі **дослідницькі завдання**:

- визначити стан наукової розробки теми колонізаційних рухів та історії адміністративно-територіального ладу, а також досліджень і публікацій описово-статистичних джерел, де зафіксована інформація про населені пункти України загалом та Львівської землі Руського воєводства зокрема;
- розглянути розвиток фіскальної системи Польського королівства, зосередивши увагу на особливостях впровадження основних податків і формах відображення цієї специфіки в документації;
- проаналізувати аргументи наукової полеміки довкола питання репрезентативності описово-статистичних джерел;
- окреслити методологію досягнення поставленої мети;
- з'ясувати інформативність описово-статистичних джерел для вивчення колонізаційного руху у Львівській землі, динаміки заснування нових і причин зникнення давніх поселень, розвитку їхньої інфраструктури;
- встановити репрезентативність кожного з видів джерел для підрахунку кількості мешканців та простеження динаміки демографічного росту у Львівській землі протягом XVI–XVIII ст.
- розкрити специфічні риси різних видів описово-статистичних джерел для аналізу адміністративного устрою та власницької належності населених пунктів Львівської землі.
- на конкретному прикладі Львівської землі дослідити королівські, шляхетські та духовні маєтності в контексті їх динамічного розвитку (територіальні втрати і набуття; особливості передачі володінь від одного власника до іншого).

Об'єктом дослідження є описово-статистичні джерела Львівської землі Руського воєводства Речі Посполитої (люстрації, реєстри ланового,

поголовного, подимного, чопового та інших податків, інвентарі маєстностей).

Предмет дослідження – інформаційні можливості описово-статистичних джерел для досліджень перебігу оселення та специфіки адміністративно-територіального устрою Львівської землі.

Методи дослідження. У методологічну основу дисертації покладено принципи наукової об'єктивності, історизму та системності. У дослідженні використовуються загальнонаукові пізнавальні методи (аналіз, синтез, індукція), загальноісторичні (історико-порівняльний, зокрема для виявлення спільних та відмінних рис у структурі й інформаційному наповненні джерельної бази; історико-хронологічний, зокрема при висвітленні еволюції фіскальної системи Польського королівства, для послідовного конструювання виявлених фактів та виділення тих тенденцій розвитку податкового механізму, що впливали на аналізовану документальну базу) та міжгалузеві методи спеціальних історичних дисциплін (статистичний, картографічний, генеалогічний).

Хронологічні рамки дослідження. Нижня хронологічна межа роботи визначається 1510 роком – роком укладення найранішого віднайденого поборового реєстру Львівської землі. За верхню хронологічну межу обрано 1765 рік, коли було проведено останню генеральну люстрацію Руського воеводства.

Географічні межі дослідження окреслюються територією Львівської землі Руського воеводства, у складі якої існувало два повіти – Львівський і Городоцький (останній в середині XVI ст. увійшов до складу Львівського). Жидачівський повіт, що формально також належав до Львівської землі, але фактично існував як окрема адміністративно-територіальна одиниця, у роботі не розглянутий. Він, як свідчить опрацьована джерельна база, підлягав окремим ревізіям, починаючи із середини XVI ст. (за винятком люстрацій 1616, 1628 і 1661–1665 рр.).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в поєднанні джерелознавчого дослідження описово-статистичних документів з демографічним, генеалогічним та просторовим аналізом. У дисертації вперше:

- впроваджено до наукового обігу ряд неопублікованих документів описово-статистичного характеру, які досі практично не використовувалися дослідниками;

- змодельовано процес збору одного з основних для вказаного періоду податків у Польському королівстві – ланового (побору);

- вивчено динаміку колонізаційного процесу у Львівській землі в ранньомодерний період, який був позначений бурхливим зростанням кількості міст, а також розвитком промислів і рухом углиб лісових масивів;

- зафіксовано та комплексно проаналізовано випадки зникнення поселень як стримуючого фактора колонізаційного руху;
- підраховано кількість населення Львівської землі станом на середину XVI і на третю чверть XVII ст. (85 і 100 тис. осіб відповідно);
- комплексно досліджено поселення Львівської землі в контексті їхньої власницької належності (перебування у старостах, приватних та духовних маєтностях, адміністративно-територіальні зміни).

Практичне значення отриманих результатів полягає у впровадженні в науковий обіг нових зразків описово-статистичних джерел, а також в унаочненні процесу заселення та адміністративного устрою у вигляді карт-схем. Сформульовані в дисертації положення, висновки та матеріали можуть бути використані при написанні спеціальних і комплексних праць з історичної географії, історичної демографії, урбаністики тощо.

Апробація результатів дослідження. Отримані результати роботи оприлюднювалися у формі доповідей на міжнародних конференціях, засіданнях комісій та семінарах, зокрема: на засіданнях комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у рамках XXV, XXVI і XXVII наукових сесій Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ) (Львів, 18–21 березня 2014 р., 17–20 березня 2015 р., 11 березня 2016 р.), наукових семінарах Історичної комісії НТШ (Львів, 30 вересня 2014 р., 23 березня 2016 р.), VIII і IX Міжнародних наукових конференціях «Історія торгівлі, податків і мита» (Дніпропетровськ, 30–31 жовтня 2014 р., 29–30 жовтня 2015 р.), XXVI Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 24–26 травня 2016 р.).

Публікації. Результати дисертації викладені у семи публікаціях, що надруковані в збірниках наукових праць; з них шість – у фахових виданнях України (в т. ч. у виданні, включеному до міжнародної наукометричної бази РІНЦ).

Структура дисертації. Специфіка теми дослідження, сформульовані мета і завдання визначили структуру дисертаційної роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (703 позиції), переліку умовних позначень та двадцяти двох додатків (20 таблиць і 2 карти-схеми). Загальний обсяг рукопису становить 345 сторінок, із яких основна частина налічує 214 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, розкрито зв'язок роботи з науковими програмами, сформульовано дослідницьку мету й завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження, вказано хронологічні й географічні межі роботи, з'ясовано наукову новизну й практичне значення одержаних

результатів, надано відомості щодо апробації дисертації, обґрунтовано її структуру.

Перший розділ **«Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження»** присвячено аналізу історіографії проблеми та оглядові джерельної бази дисертації.

Підрозділ 1.1. *«Історіографія проблеми»* складається з двох підпідрозділів. У підпідрозділі 1.1.1. *«Історіографія колонізаційного руху та адміністративно-територіального поділу Руського воєводства та Львівської землі»* передусім окреслено основні напрямки подібних досліджень загалом (по всій території України). Зазначено, що першими у вітчизняній історіографії згаданою проблематикою зайнялися В. Антонович та його учні, згуртовані довкола Історичного товариства Нестора Літописця (Д. Багалій, М. Владимирський-Буданов, Н. Молчановський, М. Грушевський та ін.).

У міжвоєнний період, після створення ВУАН, нові напрацювання опублікували В. Юркевич, Н. Полонська-Василенко, О. Баранович. Останній одним із перших серед українських науковців простежив перебіг залюднення Волині. У повоєнний час регіональний підхід при вивченні вказаної проблематики зберігся – до переліку досліджуваних теренів додалися Одещина і Буджак (А. Бачинський, О. Коцієвський), Прикарпаття (Ю. Гошко, П. Сіреджук), а також Поділля (М. Крикун). Тенденція до регіональних студій властива українській історіографії й після здобуття незалежності (П. Кулаковський, П. Лаврів, В. Пірко та ін.), натомість узагальнювальних праць, які акумулювали б здобутки українських і зарубіжних фахівців, досі не написано.

Одним з перших до проблематики адміністративно-територіального устрою українських теренів ранньомодерної доби на прикладі Гетьманщини звернувся М. Максимович. Особливості функціонування воєводств і повітів на українських землях у складі Великого князівства Литовського й Польського королівства з'ясували М. Любавський, М. Довнар-Запольський та М. Крикун. Питаннями власницької належності окремих старостинських та приватних комплексів займаються П. Кулаковський, В. Михайловський, А. Блануца тощо. Історичний розвиток різних моделей адміністративного устрою в Україні узагальнено висвітлила Я. Верменич.

Серед польських науковців колонізаційними процесами вперше зацікавилися Ф. Равіта-Гавронський та А. Яблоновський, який обстоював тенденційну концепцію польської цивілізаторської місії. Значні напрацювання залишив по собі М. Горн, вагомим є доробок і сучасних учених – А. Янечека, В. Бобінського, З. Будзинського. Їхнім роботам також притаманний регіональний підхід до вибору географічних меж дослідження – одне або кілька історичних воєводств Речі Посполитої. Схожим чином процеси оселення осмислювали й російські фахівці (наприклад, В. Кабузан, який

спеціалізувався на Північному Причорномор'ї). Інші ж (М. Любавський) розглядали колонізаційні рухи в Україні разом із російськими.

Окреслену проблематику в контексті Руського воєводства, котрої частково торкнувся М. Грушевський у своїх статтях-передмовах до «Жерел до історії України-Руси», плідно вивчали представники економічної школи Ф. Буяка, створеної у Львівському університеті в міжвоєнний період. Серед них – А. Фастнахт, а також Ф. Персовський та І. К. Гладилевич, що займалися безпосередньо Львівською землею.

У рамках виконання дослідницького гранту Міністерства науки Польщі – «Розвиток колонізації у Львівській землі в середньовіччі та у ранній новий час (XIV–XVI ст.)» картотеку поселень цієї адміністративної одиниці підготували краківські дослідники В. Буковський, А. Мажец та Я. Шишка. Останнім у процесі реалізації проекту було захищено докторат на тему «Монарші володіння у Львівській землі 1340–1504 рр.», а також опубліковано низку статей.

Питання, пов'язані з уточненням меж земель і повітів Руського воєводства та кількості поселень у них, розробляли у своїх працях П. Грабик, П. Домбковський, К. Пшибось.

Попри всі ці напрацювання, чимало аспектів, пов'язаних з перебігом колонізаційного руху у Львівській землі в XVI–XVIII ст., залишаються малодослідженими, а в українській історіографії – практично не розкритими. Те саме стосується специфіки адміністративно-територіального устрою землі та власницької належності її поселень.

У підпідрозділі 1.1.2. «Історія публікації та наукового опрацювання описово-статистичних документів» вказано, що традиція серійного видання названих джерел була започаткована публікаціями кінця XIX – початку XX ст.: «Архив Юго-Западной России» (М. Владимирський-Буданов, В. Щербина, І. Каманін, М. Грушевський), «Жерела до історії України-Руси» (М. Грушевський), «Źródła dziejowe» (А. Павінський, А. Яблоновський). В передмовах до видань названі дослідники на підставі джерел аналізували соціально-економічний та демографічний розвиток українських земель ранньомодерного часу.

Едиція описово-статистичних джерел з історії козаччини розпочалася друком у 1866 р. фрагментів Рум'янцевського опису 1765–1769 рр. та переписної книги 1666 р. (у 1900 р.) У міжвоєнний період В. Юркевичем був опублікований перепис Слобідської України 1660 р. З ліквідацією Археографічної комісії видання подібних документів надовго припинилося. Їх цілеспрямовану едицію було продовжено лише з відновленням комісії у складі АН УРСР 1987 р., на базі якої у 1990 р. виник Інститут української археографії та джерелознавства.

Перші публікації фіскальних джерел Руського воєводства з'явилися на сторінках «Тижневого додатку до “Львівської газети”» (впродовж 1860–1861 рр. та 1868–1869 рр.), перше серійне видання – в «Жерелах до історії України-Руси».

Надалі планомірна публікація описово-статистичних джерел, серед яких є матеріали по Руському воєводству та Львівській землі, здійснювалася польськими дослідниками. Йдеться про розпочатий у 1955 р. проект видання всіх люстрацій, у рамках якого до наукового вжитку введені ревізії 1661–1665 рр. (упорядники К. і Е. Арламовські, В. Капут) та 1564–1565 рр. (К. Хлаповський, Г. Житкович), а також про публікацію поборових реєстрів Перемишльської й Сяноцької земель XVII ст. (З. Будзинський, К. Пшибось). Нарешті, сучасними українськими істориками А. Фелонюком і П. Сіреджуком були підготовлені, відповідно, описи передмість Львова та інвентар Снятинського староства 1752 р.

Підрозділ 1.2. «Джерельна база» складається з трьох підпідрозділів. У підпідрозділі 1.2.1. «Історичні умови та особливості формування корпусу описово-статистичних джерел» висвітлено історію розвитку фіскальної системи в Польському королівстві протягом XVI–XVIII ст., етапи формування відповідної документальної бази, звернено увагу на чинники, що визначали еволюцію податкового механізму. Завдяки Кошицькому привілею 1374 р., коли шляхта добилася фіскального імунітету й отримала важелі впливу на запровадження нових податків у державі, виникла ситуація, коли кожна нова фіскальна акція вимагала погодження з боку привілейованого стану на сеймі. Результати збору основного податку – на земельний наділ (архаїчна назва: поральне, з XV ст. – ланове) – документально фіксувалися у вигляді поборових реєстрів. На їхній репрезентативності позначилася специфіка фіскального законодавства, норми котрого виражалися у формі поборових універсалів. Відсутність у них вимог перевіряти вірогідність задокументованих даних (поборці не відвідували кожного населеного пункту, власники самі передавали їм кошти – це було встановлено за датами збору з окремих поселень) призводила до надуживань, що певною мірою спотворювало подану в реєстрах інформацію.

Доволі суттєво на розвиток фіскальної системи XVI ст. вплинув екекуційний рух, спрямований на повернення в королівську власність орендованих магнатами володінь, а фактично – на приборкання неконтрольованого процесу застав, хоча ті й були необхідні монархам для фінансування військових походів і поповнення казни. Так, орендарі королівщин були зобов'язані пред'являти документи, що підтверджували їхні права на заставу, тоді як підконтрольні монархові староства мали проходити фінансову ревізію (люстрацію). У Львівській землі першим люстраціям (1564–1565, 1570 рр.) підлягали Львівське, Глинянське, Щирецьке, Городоцьке й Кам'янецьке староства. Надалі їх перелік розширювався.

Спроби монархів реформувати фіскальну систему за рахунок централізації виявилися майже безрезультативними. Діяльність створеного в 1613 р. контролюючого фінансового органу – скарбового трибуналу – була неефективною, оскільки установа не діяла на постійній основі. Підставою її існування до 1717 р. були ухвали сейму, що кожного разу «відновлювали» роботу органу.

Зміна базової форми оподаткування (подимне замість поборового в 1629 р.), а також упровадження нових податків у XVII ст. викликали або невдоволення шляхти і неприйняття нею нових правил стягнення (при зборі поголового, подимного), або спроби повністю контролювати цей процес (акциз, шелязне, які разом з чоповим податком були найбільш прибутковими).

Фіскальні реформи конвокаційного сейму 1764 р. виявилися явно запізними. Одне з головних нововведень – «справедлива кварта» – дало змогу провести прозору і всеохопну ревізію всіх королівщин Речі Посполитої, результати котрої викладені у протоколах генеральної люстрації 1765 р. Проте комплекс ужитих заходів не допоміг запобігти фінансовому та політичному краху Речі Посполитої.

У підпідрозділі 1.2.2. *«Загальний джерелознавчий огляд описово-статистичних джерел»* описано їх структуру та інформаційне наповнення, що загалом відповідали поставленим перед компетентними органами завданням – фіксації податково спроможного населення та об'єктів інфраструктури, які приносили прибуток. Поборові реєстри, котрі охоплювали собою всі види власності (королівської, приватної, духовної та міської), уклалися в лаконічній формі списків. Із другої половини XVII ст. подібна форма (в абетковому порядку) використовувалася при записі результатів збору подимного, поголового, шелязного податків тощо.

Обмежені географічними рамками матеріали люстрацій та інвентарів характеризувалися більш конкретним і детальним викладом інформації. Це особливо притаманно люстраціям, в яких, починаючи з 1616 р., з'являються розлогі наративи, де перераховуються привілеї містам, цехам, міським та сільським храмам, війтівствам, солтиствам, попівщинам і т. д. Додатково нотувалися скарги місцевих мешканців комісарам на предмет земельних конфліктів із сусідніми маєтностями.

Статистичній частині інвентарів (де зазначалися поіменно мешканці населених пунктів) також передували докладні інформаційні блоки про шляхетські двори та комплекси господарських будівель. Також перелічувалися повинності жителів перед власником маєтності (чинші, шарварки та ін.).

У підпідрозділі 1.2.3. *«Полеміка стосовно репрезентативності описово-статистичних джерел»* зауважено, що публікація зазначених документів українськими, російськими та польськими дослідниками викликала

полеміку в наукових середовищах, предметом котрої стала інформаційна цінність джерел для підрахунку кількості населення. Особливо активно обговорення цієї проблеми велося на сторінках польських наукових видань. Скептично налаштовані дослідники (З. Гульдон, К. Гурска) називали окремі зразки описово-статистичних документів непридатними для обчислень з огляду на постійні зловживання при сплаті податків, що занижувало внесені кількісні параметри. На противагу їм висловлювалися аргументи про необхідність вірного потрактування зазначених даних, зокрема метрологічних категорій (І. Гейшторова).

Українські науковці, котрі вивчали репрезентативність джерел (О. Баранович, М. Крикун, Г. Боряк), незважаючи на критичні зауваги, також достатньо високо оцінювали потенціал цих матеріалів для історико-демографічних студій.

У підрозділі 1.3. *«Методологічні засади дослідження»* пояснено, що при опрацюванні джерельної бази, наукової літератури та написанні тексту дисертації базовими серед використаних загальнонаукових принципів пізнання стали принципи історизму, об'єктивності та системності. Основними застосованими методами є історико-хронологічний та історико-порівняльний, а також ряд методів спеціальних історичних дисциплін.

Зокрема, статистичний метод залучено під час обробки кількісних параметрів, безпосередньо відображених в документах (площі угідь, кількість осіб, що сплатили податок і т. д.) та отриманих на підставі власних обрахунків (кількість поселень, середнє число осіб в одному домогосподарстві тощо). Перевірка фіскальних джерел Львівської землі дозволила встановити достатню репрезентативність матеріалів XVI ст. для демографічних обчислень, а відтак обчислити необхідні для підрахунків коефіцієнти – середню кількість осіб в одному домогосподарстві (6) та на одному лані (18).

Картографічний метод використано при роботі з топонімічним матеріалом. Ідентифікація поселень, меж адміністративних одиниць та власницьких комплексів у просторі з подальшим відображенням у вигляді картсхем дозволяє унаочнити масштаби й напрями колонізаційних рухів та територіальний устрій. За допомогою генеалогічного методу з використанням прямих (ім'я, прізвище) чи опосередкованих (займаний на момент ревізії уряд, адміністративний центр комплексу) вказівок у джерелах про власників маєтностей простежено зміни їх персонального складу.

Другий розділ **«Описово-статистичні джерела для вивчення оселення у Львівській землі в XVI–XVIII ст.»** складається з п'яти підрозділів. У підрозділі 2.1. *«Заснування нових поселень у Львівській землі»* з'ясовано, що практично всі різновиди досліджуваних документів дають змогу тією чи іншою мірою окреслити масштаби колонізаційного руху, зокрема визначити новозакладені поселення. Згідно з нашими підрахунками, загаль-

не число населених пунктів Львівської землі зросло за ці століття з 500 до 745. У XVI ст. виникло 122 поселення, в XVII ст. – 86, у XVIII ст. – 37. Окремо перший поземельний кадастр Галичини (1785–1788 рр.) зафіксував 116 нових поселень. Бурхливо розвивався урбанізаційний процес: упродовж вказаного часу міський статус отримали 29 сіл та одне передмістя, 15 міст було закладено на «сухому» корені, обставини заснування ще 9 міст дискусійні. З 54 нових міст 18 належать до невдалих локацій.

Фіксація нових поселень на мапі унаочнює напрями колонізаційних рухів. Освоювалися переважно терени, малоприсадибні для проживання: лісові масиви Малого Полісся та відрогів Розточчя, Опілля, Вороняк і Гологір, заболочені долини Дністра й Західного Бугу, угіддя Кременецько-Гологірського горбогір'я та Тернопільського плато. Заснування сіл деколи було наслідком появи міських поселень (наприклад, закладені наприкінці XVI ст. Броди та Жовква активізували освоєння лісових масивів у своїх околицях). Чимало нових населених пунктів (судячи з назви) мали промисловий характер – вони виникали навколо руд, гут, папірень, поташевих майданів.

У підрозділі 2.2. «*Зниклі поселення Львівської землі*» зазначено, що поряд із закладенням відомі й випадки зникнення населених пунктів (всього виявлено 44). Відносно невелике число зниклих поселень (по відношенню до сумарної кількості – 5,6%) в порівнянні з іншими адміністративно-територіальними одиницями Руського воеводства та сусідніми воеводствами пояснюємо частою практикою повернення мешканців на попереднє місце проживання й відновлення жител (тоді як жителі прикордонних Перемишльської і Сяноцької земель із коефіцієнтами 7,9 і 6,1% відповідно користувалися можливістю втечі в Угорське королівство).

Підрозділ 2.3. «*Сільське самоврядування у XVI–XVIII ст.*» містить вказівки описово-статистичних джерел про присутність самоврядних громад у селах Львівської землі на базі німецького, волоського та руського права, очолюваних війтами, тивунами, ватаманами й кнезами.

У підрозділі 2.4. «*Інфраструктура сільських поселень, розвиток промислів*» зауважено, що економічне благополуччя в селах забезпечували об'єкти інфраструктури – млини та корчми. Задля покращення їхнього стану, очільники старостинських і приватних комплексів нерідко передавали у власність мельників та корчмарів земельні наділи. Протягом XVI ст. число млинів та корчем у селах зростала (123 і 129 у 443 поселеннях станом на 1532 р., 348 та 327 у 572 містах і селах у 1567 р.). Реєстр 1661 р. зафіксував зменшення кількості об'єктів інфраструктури (249 корчем і 264 млини), що було спричинено воєнними спустошеннями першої половини та середини XVII ст. Попри це, тогочасні описово-статистичні джерела засвідчують вдосконалення виробничої бази. У поселеннях з'явилися руди та гуті (згодом також скляні), папірні, сукновальні тощо. Їх обслуговуючий

персонал – вуглярі, димарі, плокарі та ін. – доповнив традиційні в містах і селах ремісничі спеціальності (ткачі, ковалі, шевці тощо).

У підрозділі 2.5. «*Кількість населення Львівської землі та його етноконфесійний склад*» на підставі наявного описово-статистичного матеріалу було здійснено спробу підрахунку населення Львівської землі. З цієї метою використовувалися поборові та подимні реєстри – як найбільш репрезентативні в демографічному відношенні фіскальні джерела. Згідно з обчисленнями, станом на середину XVI ст. тут мешкало 85 тис. осіб, а в третій чверті XVII ст. – близько 100 тис. осіб. Останнє число є дуже умовним, з огляду на сумнівну достовірність документів цього періоду, відтак оцінювати демографічну динаміку на їхній основі неможливо. Так само неможливо визначити кількість мешканців землі за подимними реєстрами у XVIII ст., оскільки ще не до кінця з'ясованим залишається поняття «диму».

Встановлений за інвентарями етноконфесійний склад населення окремих маєткових комплексів, що, на нашу думку, є показовим для всієї території Львівської землі, свідчить про домінування українців у містах і селах Львівського, Глинянського, Щирецького, Городоцького й Кам'янецького староств (за винятками сіл Пруси, Сокільники і Родатичі) у XVI ст. Натомість у XVIII ст. спостерігаємо зростання числа поляків та євреїв у міських осередках (Добровір, Кам'янка, Перемишляни, Яворів), у результаті чого в окремих випадках (Яворів) українці були витіснені на передмістя. При цьому останні зберігали свою кількісну перевагу в селах. Чисельність сповідників Мойсеевої віри у Львівській землі станом на третю чверть XVIII ст. (понад 36 тисяч осіб) була визначена за матеріалами поголового перепису 1764–1765 рр.

Третій розділ «**Описово-статистичні джерела як матеріал для вивчення адміністративно-територіального устрою Львівської землі у XVI–XVIII ст.**» має сім підрозділів. У підрозділі 3.1. «*Описово-статистичні джерела та їх специфічні риси як матеріалу для вивчення адміністративно-територіального устрою*» показано, що серед наявної документальної бази найбільш репрезентативними для дослідження адміністративно-територіального ладу та власницької належності поселень є (з огляду на універсальність територіального охоплення) поборові та подимні реєстри. З іншого боку, зафіксована в люстраціях інформація про привілеї на володіння дають змогу уточнити правові підстави та дату набуття старостинських комплексів у володіння.

У підрозділі 3.2. «*Львівська земля Руського воєводства та процес її оформлення в контексті польської експансії на землі Галицько-Волинської держави*» встановлено, що Львівська земля у складі Руського воєводства була своєрідним рудиментом княжого поділу на уділи (в цьому разі – Звенигородського княжого уділу). Подібні проміжні ланки («землі») у базовій

ієрархії адміністративного устрою «воєводство – повіт» існували в тих регіонах, де попередні державні утворення перебували в стані феодалної роздробленості (як-от, зокрема, Мазовія).

Завдяки відомостям поборових і подимних реєстрів нами уточнено територіальні межі Львівської землі, досі найдокладніше окреслені в розвідці К. Пшибося.

Підрозділ 3.3. *«Королівщини»* описує територіальні зміни в староствах Львівської землі (13% її поселень у середині XVI ст., 12,5% – у середині XVII ст., 8,7% – на початку XVIII ст.), яких тут було вісім (одне городове – Львівське, та сім негородових – Бібрківське, Глинянське, Городоцьке, Дроговизьке, Кам'янецьке, Щирецьке, Яворівське). Згадані королівщини впродовж аналізованого періоду розвивалися по-різному – територіально зменшувалися (Львівське, Кам'янецьке, Яворівське) за рахунок одіичення та переходу в заставне володіння шляхти окремих поселень або на короткий термін розширювалися, набуваючи нові населені пункти (Городоцьке).

У підрозділі 3.4. *«Заставлені королівщини»* розглянуто поширений у Львівській землі тип власності – тєнути (оренди, «держави»). Боротьбу з практикою застав королівщин, що посилювала позиції магнатерії, монархами було розпочато в XVI ст. у рамках ексекційного руху. Однак, матеріали люстрацій засвідчують, що давні оренди «на старих сумах» (зокрема Мервичівська, що існувала ще з першої половини XV ст.) першим ревізіям не підлягали. Лише на зламі XVI–XVII ст. низкою сеймових постанов на заставлені поселення поступово було розповсюджено фіскальний контроль. Це, однак, не сповільнило темпів передавання в заставу нових комплексів, окремі з яких (наприклад, Янівський) нараховували більше 10 населених пунктів.

У підрозділі 3.5. *«Приватні володіння»* охарактеризовано динаміку територіальних змін у приватних маєностях Львівської землі. Під контролем шляхти перебувала абсолютна більшість її поселень (72,2% у середині XVI ст., 61,4% в середині XVII ст., 65,8% на початку XVIII ст.). Персональний склад родин-власників засвідчує, що за нечисленними винятками (Сенявські, Коритки) володільці XVI ст. в наступному столітті були повністю витіснені новими шляхетськими родинами. Серед них представники магнатерії – Собєські, Конєцпольські, Потоцькі, Цєтнери, Яблоньські та ін. – зосередили у своїх руках значні комплекси маєностей (у т. ч. за рахунок накопичення поселень дрібної шляхти, – їх кількість зменшилася від 90 і їхніх частин (23,3% від загального числа приватних і частково приватних поселень) у XVI ст. до 54 і їхніх частин (10,2%) на початку XVIII ст.). До того ж можновладці часто посідали старостинські уряди.

У підрозділі 3.6. «*Духовні володіння*» доведено, що у процесі їхнього формування у Львівській землі можна виділити два етапи: перший (кінець XIV – перша половина XV ст.) – до появи масових описово-статистичних джерел, коли внаслідок королівських надань земельну власність набули львівський римо-католицький архієпископ та капітула каноніків, ордени домініканців і францисканців; другий (кінець XVI – початок XVII ст.) – пов’язаний із шляхетськими наданнями, як правило, віддалених від Львова поселень новоприбулим згромадженням (бернардинки, бенедиктинки, бригідки, єзуїти та ін.).

Підрозділ 3.7. «*Міська власність*» окреслює територіально найменший сегмент власності – 11 сіл навколо Львова, які перебували під контролем міських урядників. Це були як придбані поселення (Сихів), так і закладені внаслідок королівських донацій Львову в 1356–1444 рр. (Замарстинів, Велике й Мале Голоско, Клепарів, Кульпарків).

У **висновках** відображено основні результати дисертації.

1. Огляд історіографії колонізаційних рухів на території України в ранньомодерний період засвідчує регіональний підхід у виборі географічних меж дослідження. Серед найповніше вивчених – Північне Причорномор’я, Слобожанщина та Поділля. Досі немає узагальнювальних праць, які підсумували б значний доробок фахівців і дозволили унаочнити спільні й відмінні риси цього процесу на різних етапах та в різних місцевостях. Історія адміністративно-територіального поділу в цей час найдокладніше представлена текстами про устрій Гетьманщини і українських воєводств у складі Речі Посполитої. Окремо слід відзначити і праці узагальнювального характеру на цю тематику Я. Верменич. Колонізацію Руського воєводства та, зокрема, Львівської землі одними з перших почали розглядати представники школи Ф. Буяка (Ф. Персовський, І. К. Гладилевич, А. Фастнахт). Їхні напрацювання були доповнені розвідками ряду інших польських (М. Горн, Я. Шишка) та українських науковців (В. Інкін, Ю. Гошко, П. Сіреджук), однак чимало питань залишається майже не висвітленими. Те саме стосується проблематики адміністративного устрою Руського воєводства, дослідженої головним чином польськими істориками (П. Домбковський, К. Пшибось та ін.). Подібний дисбаланс помічаємо і в контексті едиції та наукового опрацювання описово-статистичних джерел з історії Речі Посполитої, хоча відповідні археографічні традиції в українській науці були закладені ще М. Грушевським.

2. Інформаційне наповнення описово-статистичних джерел відображає специфіку фіскального законодавства, норми якого, своєю чергою, враховували потреби привілейованого стану. Зловживаючи своїм становищем, шляхта часто опиралась впровадженню нових податків або ж нама-

галась контролювати їх стягнення. Нами також виявлено факти спотворень кількісних даних, що вказувало на практику недоплат податку. В цьому вбачаємо прямий наслідок недосконалості законодавчої бази. Спроби реформування фіскальної системи увінчались короточасним успіхом лише на конвокаційному сеймі 1764 р. із впровадженням принципу «справедливої кварти», що дозволив отримати найбільш повну й достовірну інформацію про староства Львівської землі в люстрації 1765 р.

3. Публікація описово-статистичних джерел спричинила дискусію щодо рівня репрезентативності цих документів для підрахунку демографічних показників – основи їхнього інформаційного потенціалу. В рамках полеміки на підставі порівнянь даних різних видів фіскальних джерел висловлювалися тези про рівень вірогідності внесених у документи кількісних параметрів.

4. Наші порівняння даних різних видів описово-статистичних джерел дали змогу встановити взаємовідповідність їхніх відомостей станом на XVI ст. Відтак, доведено часткову репрезентативність цих матеріалів для демографічних досліджень. Подібна перевірка була надзвичайно важливою, позаяк наше дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, історизму та системності. Подальше виокремлення на основі матеріалів XVI століття базових коефіцієнтів демографічних обчислень – 6 осіб з розрахунку на 1 домогосподарство і 18 осіб на 1 лан – дозволило застосувати статистичний метод. Подібним чином аналіз інформаційного наповнення джерельної бази з додатковим залученням актових, довідкових та картографічних матеріалів дав змогу використати інші вузькоспеціальні методи – генеалогічний та картографічний.

5. Описово-статистичні джерела уможливають комплексний аналіз колонізаційних процесів у Львівській землі. Зіставлення окремих їх зразків (особливо поборових реєстрів з фактично повними переліками міст і сіл землі) допомагає оцінити масштаби та динаміку заснування нових поселень, яких нами виявлено 245 (зростання складало 49%). Ще 116 зафіксовано першим поземельним кадастром Галичини у складі монархії Габсбургів (1785–1788 рр.). У просторовому відношенні нові поселення закладалися переважно в лісових масивах (часто з метою їхньої промислової експлуатації). Зворотньою стороною колонізаційного процесу було зникнення поселень (таких виявлено 44). Причиною цього явища найчастіше був антропогенний фактор, зокрема часті напади татар. Розвиток промислів у містах і селах, у результаті якого традиційний перелік об'єктів інфраструктури (млини та корчми) доповнився гутами, рудами, папірнями, ступами, сукновальнями, був одним з факторів активізації колонізаційного руху.

6. Кількість населення Львівської землі, встановлена за матеріалами поборових та подимних реєстрів, станом на середину XVI ст. складала 85 тис. осіб, а в третій чверті XVII ст. – близько 100 тисяч осіб (число умовне, з огляду на непевність джерел цього періоду, через що оцінювати масштаби демографічної динаміки вкрай складно). Матеріали подимних реєстрів початку XVIII ст. не дають змоги проводити демографічні розрахунки через невизначеність поняття «диму». Територіально обмежені люстрації та інвентарі не дозволяють здійснити сумарні обчислення. Останні, однак, завдяки поіменним перелікам мешканців, дозволяють отримати уявлення про етноконфесійне різноманіття населення Львівської землі, яке характеризувалось поступовим зростанням кількості поляків та євреїв, особливо в містах.

7. Визначальним фактором адміністративного поділу Львівської землі на мікрорівні була власницька належність поселень, для встановлення якої (з огляду на територіальну всеохопність) найдоцільніше використовувати поборові та подимні реєстри. Відомості люстрацій дозволяють уточнити дату набуття у власність староств та окремих поселень в їхньому складі.

8. Упродовж XVI–XVIII ст. нами простежено незмінне домінування шляхетської власності над королівською та духовною. Беручи до уваги те, що земельні володіння духовенства поповнювалися за рахунок надань можновладців, а представники найбільш могутніх шляхетських родин часто володіли королівщинами, можна стверджувати, що специфіку адміністративно-територіального устрою на мікрорівні визначали стосунки в середовищі привілейованого стану. Протягом XVII–XVIII ст. у приватному землеволодінні намітилася тенденція до концентрації власності у руках кількох родин. У цьому випадку накопичення маєностей унаслідок шлюбів (внесення в якості посагу представницями вигаслих родів маєтків своїх батьків) практикувалося найчастіше. Відбувалось також поглинання власності дрібної шляхти.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

1. Смерека Б. Городоцьке староство Львівської землі Руського воеводства: територія і населення у XVI–XVIII ст. (за матеріалами фіскальних джерел) / Б. В. Смерека // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 2014. – Т. 28. – С. 62–103.

2. Смерека Б. Зниклі поселення Львівської землі Руського воєводства у XVI–XVIII ст. та специфіка їх ідентифікації у фіскальних джерелах / Б. В. Смерека // Український історичний збірник / Інститут історії України НАН України. – Київ, 2015. – Вип. 18. – С. 62–80.

3. Смерека Б. Кам'янецьке староство Львівської землі Руського воєводства в XVI–XVIII ст. (у світлі фіскальних джерел) / Б. В. Смерека // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць / Інститут історії України НАН України. – Київ, 2015. – Число 13. – С. 93–150.

4. Смерека Б. Кількість населення Львівської землі Руського воєводства у XVI ст. (за матеріалами фіскальних джерел) / Б. В. Смерека // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – Вип. 44. – Т. 1. – С. 34–40. (РІНЦ)

5. Смерека Б. Поборові реєстри як джерело для вивчення приватних землеволодінь та їх власників у Львівській землі Руського воєводства в XVI ст. / Б. В. Смерека // Генеалогічні записки. – Львів, 2015. – Вип. 13 (нової серії 7). – С. 24–37.

6. Смерека Б. Реєстри поборового податку у Польському королівстві: процес збору податку та інформативність документів (на прикладі поборового реєстру Львівської землі Руського воєводства 1552 р.) / Б. В. Смерека // Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотечкознавство та інформаційні технології. – Львів, 2015. – Вип. 10. – С. 132–144.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

7. Смерека Б. Мервицька і Ситихівська «держави» Львівської землі Руського воєводства у XVI–XVIII століттях: джерельні матеріали до вивчення кількості населення / Б. В. Смерека // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2015. – Т. 268: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 265–293.

АНОТАЦІЯ

Смерека Б. В. Описово-статистичні джерела про заселення та адміністративно-територіальний устрій Львівської землі Руського воєводства у XVI–XVIII ст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Київ, 2016.

Дисертація присвячена аналізу описово-статистичних джерел на предмет інформативності для вивчення заселення та адміністративно-тери-

торіального устрою Львівської землі Руського воеводства у ранньомодерний час і дослідженню окреслених явищ.

З'ясовано, що незважаючи на недосконалість фіскального законодавства та виявлені факти спотворення відомостей джерел, репрезентативність окремих їхніх різновидів є достатньо високою для обчислення демографічних параметрів, вивчення колонізаційних процесів, встановлення власницької належності поселень.

У рамках безпосереднього дослідження вказаних явищ виявлено характерні риси ранньомодерного колонізаційного руху, приблизно підраховано кількість населення в цей період, унаочнено (на прикладах окремих територіальних одиниць у складі Львівської землі) його етноконфесійне різноманіття, простежено зміни в адміністративно-територіальному устрої землі.

Ключові слова: описово-статистичні джерела, фіскальне законодавство, колонізаційний рух, адміністративно-територіальний устрій, власницька належність.

АННОТАЦИЯ

Смерека Б. В. Описательно-статистические источники о заселении и административно-территориальном устройстве Львовской земли Русского воеводства в XVI–XVIII вв. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Институт украинской археографии и источниковедения имени М. С. Грушевского НАН Украины, Киев, 2016.

Диссертация посвящена анализу описательно-статистических источников на предмет информативности для изучения заселения и административно-территориального устройства Львовской земли Русского воеводства в Раннее Новое время и исследованию перечисленных выше явлений.

Установлено, что несмотря на недостатки фискального законодательства и выявленные факты искажения данных источников, репрезентативность отдельных их разновидностей является достаточно высокой для вычисления демографических параметров, изучения колонизационных процессов, определения владельческой принадлежности поселений.

В рамках непосредственного исследования указанных явлений обнаружены характерные черты колонизационного движения в Раннее Новое время, примерно подсчитано количество населения в этот период, продемонстрировано (на примерах отдельных территориальных единиц в составе Львовской земли) его этноконфессиональное разнообразие, прослежены изменения в административно-территориальном устройстве земли.

Ключевые слова: описательно-статистические источники, фискальное законодательство, колонизационное движение, административно-территориальное устройство, владельческая принадлежность.

SUMMARY

Smereka B. V. Descriptive statistical sources about colonization and administrative territorial structure of L'viv land of Rus' voivodship in 16th–18th centuries. – Manuscript.

Thesis for Candidate's degree in History, specialty 07.00.06 – historiography, source studies and special historical disciplines. – M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2016.

The study of colonization movement remains poorly researched and the actual course of early modern colonization is studied mainly for the regions, where settlement activity was particularly noticeable (Podillya, Slobozhanshchyna). Processes associated with the spread of the Magdeburg law are poorly studied too (despite the growing interest in urban studies) as well as the specific features of the administrative territorial structure of Ukrainian lands.

Descriptive statistical sources have an information potential for the study of these problems. Documents display information about the settlements and their inhabitants, infrastructure and owners in a concise form of lists and tables. Some samples also contained narrative blocks, which accumulate useful information for researchers – content of the privileges of land ownership, the flow of estate conflicts etc.

The dissertation is devoted to the analysis of the descriptive statistical sources in terms of representativeness to study the settlement and also the administrative territorial structure of L'viv land of Rus' voivodship in early modern period; and to the research of the outlined phenomena.

It was established that despite the shortcomings of the fiscal legislation and findings of misrepresentation of source data, representativeness of its individual species is high enough to calculate demographic parameters, to study colonization processes, to establish proprietary identity of the settlements and to reveal other important information – the presence of objects of infrastructure in the settlements and its service staff; representatives of various forms of rural self-government; possession of individuals within the village (community heads, pastors, millers, innkeepers etc.).

Within the direct study of these phenomena features of the early modern colonization movement were revealed which determined its specificity. The number of population within this period was approximately estimated (85,000 in the mid of 16th century and 100,000 in the third quarter of 17th century) and its

ethnic and religious diversity was specified. The facts of the disappearance of settlements were revealed, which was the result of numerous enemy attacks and devastations. The existence of self-government in the villages of L'viv land based on the German, Ruthenian and Walachian law were outlined. Mentions of the existence of various industries, the development of which caused exploration of new territories were listed. Apart from this, changes in the administrative territorial structure of the land were tracked.

Keywords: descriptive statistical sources, fiscal legislation, colonization movement, administrative territorial structure, proprietary identity.

Підписано до друку 28.11.2016 р.
Формат 60×84/16.
Папір друкарський. Ум. друк. арк. 0,9.
Зам. № 220. Наклад 100 пр.

Видавництво «ПАІС»
Реєстраційне свідоцтво ДК № 3173 від 23 квітня 2008 р.
вул. Гребінки 5, оф. 1, м. Львів, 79007
тел.: (032) 225-60-14, (032) 261-24-15
e-mail: pais@mail.lviv.ua; <http://www.pais.com.ua>